УДК 340.12 (477):340.97 / .99

С. І. Палешник, аспірант кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

До питання про тлумачення судової практики

Стаття присвячена визначенню правової природи судової практики, її відмінностей від судового прецеденту та правових позицій. Дається визначення поняття «тлумачення судової практики» як особливого виду юридичної діяльності та розглядаються характерні ознаки такої діяльності. Крім того, визначаються суб'єкти, що здійснюють таке тлумачення, та аналізуються стадії процесу тлумачення судової практики.

Ключові слова: *судова практика, тлумачення судової практики, судовий прецедент, правові позиції.*

У юридичній науковій літературі тлумаченню судової практики приділяється незначна увага. Основний акцент робиться на дослідженні питань, що стосуються тлумачення норм права і визначення природи судового прецеденту та його здатності бути джерелом права України. Отже, тема цієї статті є актуальною.

Зауважимо, що вказану проблему досліджували такі науковці, як Б. Малишев, П. Рабінович, А. Венгеров Є. Васьковський, Ю. Власов, П. Недбайло, В. Котюк, Н. Оніщенко, В. Тацій, Ю. Тодика, С. Шевчук, А. Піголкін, О. Черданцев, Ю. Шемшученко, М. Коркунов, Г. Шершеневич, С. Комаров, Л. Воєводін, О. Зайчук, С. Алексєєв та ін.

© Палешник С. І., 2013

Метою статті є встановлення природи судової практики, її відмінностей від судового прецеденту та правових позицій; визначення поняття «тлумачення судової практики» як особливого виду юридичної діяльності та її характерних ознак; встановлення суб'єктів, що здійснюють такий вид діяльності, його об'єкта, предмета, результату та мети, а також аналіз стадій процесу тлумачення судової практики.

Термінологічна точність є необхідною вимогою юриспруденції. Тому спочатку необхідно визначити поняття «судовий прецедент» і «судова практика», оскільки в чинному законодавстві відсутні легальні дефініції, які б розкривали суть вказаних понять, навіть серед науковців немає одностайної думки щодо цього питання.

Найбільш аргументованим, на наш погляд, є визначення поняття судової практики через характеристику більш загального поняття юридичної практики, виробленого загальною теорією держави і права: юридична практика – це діяльність з видання (тлумачення, реалізації тощо) юридичних приписів, яка розглядається в єдності з накопиченим соціально-правовим досвідом [5].

Проблема неоднозначного розуміння судової практики загострюється ще й тим, що роль і значення актів вищих судових інстанцій та практика їхнього застосування постійно змінюються. Так, статтею 32 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» до повноважень Вищого спеціалізованого суду було віднесено аналіз судової статистики, вивчення та узагальнення судової практики, надання методичної допомоги судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики, надання спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційних роз'яснень з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції.

Таким чином, юридична і відповідно судова практика як одна з її різновидів включає дві основних складові:

1) юридичну діяльність, елементами змісту якої виступають її об'єкти, суб'єкти, учасники, юридичні дії, засоби і способи їх здійснення, результат, що дає змогу задовольнити індивідуальну або суспільну потребу;

2) соціально-правовий досвід, сформований на основі юридичної діяльності, елементами якого виступають правоположення, вироблені в ході багаторічної практики приписів загального характеру, які акумулюють соціально цінні та стабільні сторони конкретної юридичної діяльності.

То що ж тоді можна віднести до судової практики? Деякі науковці вважають, що до неї слід відносити тільки ті офіційні акти органів судової влади (рішення, постанови, ухвали), що набрали законної сили і не були скасовані. Свою позицію вони аргументують тим, що судова практика є частиною соціально-правового досвіду вищих судових органів і їх результатів, тому тільки зазначені судові акти можуть містити важливі й актуальні правові позиції обов'язкового чи переконливого характеру та мають наслідком втрату чинності нормативно-правових актів або їх окремих положень у зв'язку з визнанням їх неконституційними чи незаконними [10, с. 496].

Однак важко погодитися з тим, що до судової практики слід відносити тільки ті судові акти, що набрали законної сили і не були скасовані. Вважаємо, що до неї слід відносити всі судові акти: як залишені в силі, так і скасовані чи змінені, «правильні» й «неправильні». Адже, якщо ми до судової практики будемо відносити тільки «правильні» судові акти та ті, що залишені в силі, то цим самим позбавимо науку можливостей для об'єктивного аналізу всієї діяльності судових органів, що може включати також їх помилки і недоліки.

М. В. Мазур до поняття «судова практика» в широкому значенні включає: 1) будь-яку діяльність судових органів щодо розгляду та вирішення конкретних справ; 2) соціально-правовий досвід, накопичений у результаті цієї діяльності. У вузькому значенні до вказаного поняття він відносить: 1) діяльність судових органів щодо здійснення правосуддя; 2) усі результати цієї діяльності; 3) певну частину результатів судової діяльності [10, с. 494].

Слід також зазначити, що деякі науковці розглядають судову практику у статичному та динамічному аспекті. У статичному аспекті судовою практикою є сукупність судових рішень тієї чи іншої інстанції з певної категорії справ. У динамічному – це сам процес діяльності судових органів із вирішення тих або інших категорій юридичних справ [1, с. 9].

Що стосується поняття «судовий прецедент», то воно більш характерне для країн загального права. Визначення цього поняття можна знайти в Британській енциклопедії. Відповідно до буквального перекладу з англійської «судовий прецедент – у праві це вирок або інше рішення суду, що цитується в наступному спорі як зразок або аналогія для пояснення під час вирішення схожої справи чи як правова позиція» [12].

Як видно із визначення, судовий прецедент – це *одиничне* рішення із конкретної справи. Це дозволяє відрізнити його від судової практики, яка є *сукупністю* певної категорії справ. Ще однією ознакою, що відрізняє зазначені поняття, є те, що судова практика не може бути формою права на відміну від судового прецеденту. По-перше, вона відображає процес (динамічний аспект) або результат правозастосовної діяльності (статичний аспект) судових органів. По-друге, вона є показником діяльності суддів, що може розглядатися як форма права. Тобто тільки судовий прецедент може бути формою права. Що стосується судової практики, то вона може бути тільки його джерелом.

Термін «правові позиції», так само як і два попередніх, не знайшов свого нормативного закріплення у вітчизняному законодавстві. Що стосується науковців, то більшість із них у своїх роботах досліджують тільки правові позиції Конституційного Суду України, залишаючи поза увагою правові позиції судів загальної юрисдикції та вищих судових органів.

У науці виділяють три основні підходи до визначення правових позицій Конституційного Суду. В основі першого лежить їх ототожнення із системою правової аргументації, покладеної в основу рішення органу конституційної юрисдикції. Так, на думку представників зазначеного підходу, феномен правової позиції являє собою систему висновків та аргументів, виявлених

у ході розгляду Конституційним Судом конкретних справ, за певною проблематикою та таких, що мають як загальний, так і обов'язковий характер [7, с. 18]. Подібних поглядів дотримувався певний час Л. Лазарев, визначаючи правову позицію як систему правових аргументів, правових положень, покладених в основу рішення Конституційного Суду [9, с. 9].

М. Вітрук під правовими позиціями Конституційного Суду розуміє «правові висновки загального характеру Конституційного Суду РФ як результат тлумачення Судом Конституції РФ та виявлення ним конституційного змісту положень законів та інших нормативних актів у межах компетенції Конституційного Суду, які знімають конституційну невизначеність та служать правовою основою для підсумкових рішень Конституційного Суду РФ» [3, с. 21].

Автори іншого підходу розкривають суб'єктивний аспект змісту аналізованого правового феномену. За визначенням В. Кряжкова, правові позиції є ставленням Суду до значних конституційно-правових явищ, відображеним в його рішенні (рішеннях), яким він керується при розгляді відповідних справ [8, с. 19]. Українська дослідниця М. Тесленко також вважає, що правова позиція Конституційного Суду України полягає у визначенні ставлення Конституційного Суду України до нових правових відносин, які виникли у зв'язку з діяльністю держави, що визначає характер дій (позицій) Конституційного Суду України, які формуються в актах (у мотивувальній і резолютивній частинах) Конституційного Суду України [11, с. 28].

Суддя Конституційного Суду України В. М. Кампо вважає, що єдиного розуміння правових позицій Конституційного Суду України існувати не може, оскільки з різних доктринальних поглядів одні й ті самі позиції можуть розглядатися як такі, що містять дещо відмінний зміст [6, с. 110].

За таких умов здається доцільним застосування комплексного підходу до визначення зазначеного правового феномену, який охопив би переваги кожного із запропонованих варіантів. Отож, правові позиції Конституційного Суду України слід розглядати як систему вироблених у результаті його діяльності

загальнообов'язкових правових висновків, аргументів, що виражають ставлення Конституційного Суду до певної правової проблеми та служать підставою для його рішення.

Що стосується правових позицій судів загальної юрисдикції, то чинним законодавством для них не передбачено право формулювати правові позиції і не закріплено їх властивостей. Вважається, що таке право випливає із самої природи юридичної діяльності. Однак суди загальної юрисдикції можуть посилатися на правові позиції, що сформульовані в рішеннях вищих судових органів.

Формально правові позиції суддів нижчестоящих судів обмежені конкретною судовою справою. Їм може бути властива така ж стабільність, як і правовим позиціям Конституційного Суду України, але вони можуть і змінюватись під впливом рішень вищих судових інстанцій. Джерелом правових позицій судів загальної юрисдикції є норми чинного законодавства, правові позиції КСУ, постанови Пленуму вищих судових інстанцій.

Що стосується ієрархії правових позицій, то їх місце і авторитет у судовій системі визначається рівнем судового органу і його повноваженнями, а у випадку конкуренції правові позиції вищестоящого суду мають перевагу над правовими позиціями судів нижчестоящих.

А. В. Гринева залежно від суб'єкта судові правові позиції поділяє на: 1) індивідуальні; 2) типові; 3) окрема думка судді; 4) колегіальні (або рішення пленумів вищих судових інстанцій; 5) рекомендаційні; 6) доктринальні. Разом з тим вона виділяє такі ознаки судових правових позицій: а) це розумова діяльність, що виражена у системному текстовому викладі судовою інстанцією (суддею) мотивів прийняття юридичної норми; б) це логікомовний феномен, що має правовий характер; в) це текстове вираження думки щодо юридичної норми, яка повинна відповідати певним вимогам, що ставляться до правових документів; г) це висловлювання, висновки про законність норми у випадку нормоконтролю, обґрунтування та доцільності під час застосування [4].

Визначивши зміст основних термінів, можна приступити до характеристики такого правового явища, як тлумачення судової практики. Однак перш ніж дати визначення цього поняття, слід виокремити істотні ознаки, що йому притаманні, і вже на їх основі дати визначення поняття «тлумачення судової практики».

Передусім тлумачення судової практики – це завжди інтелектуально-вольова діяльність, тобто процес мислення суб'єкта тлумачення, що вивчає акти органів судової влади, усвідомлює їх зміст і свідомо доносить до інших осіб у формі інтерпретаційного акта.

Процес тлумачення судової практики складається із самостійних стадій. Перш за все суб'єкт тлумачення здійснює з'ясування змісту судової практики для себе, тому воно є першою стадією такого тлумачення. З'ясування – це внутрішній процес мислення суб'єкта тлумачення, спрямований на пізнання та розкриття дійсного змісту судової практики. Воно не виходить за межі свідомості інтерпретатора й спрямоване на пізнання дійсного смислу судової практики. Пізнання дійсного смислу здійснюється інтерпретатором за допомогою різних логічних операцій та різних способів: мовного, системного, цільового, історичного, логічного та ін.

Наступним етапом є роз'яснення, тобто донесення дійсного змісту судової практики до інших осіб, що виражається у певному судовому акті, у якому суб'єкт тлумачення зовні виражає своє розуміння її дійсного смислу. Такі стадії тлумачення хоча і тісно пов'язані між собою, але є самостійними процесами. Адже роз'яснення судової практики неможливе без попереднього процесу з'ясування, так само як і з'ясування неможливе без зовнішнього вираження його результатів.

Об'єктом тлумачення є офіційні акти органів судової влади: рішення, постанови, ухвали, що набрали чинність, а також такі, що були скасовані чи змінені. Предметом тлумачення судової практики є з'ясування волі судового органу, яку він хотів виразити у певному судовому акті у вигляді правових позицій (дух судового акта), або тієї волі, яка отримала безпосереднє закріплення у такому акті (буква судового акта). Будь-який процес

тлумачення починається із з'ясування тексту певного акта, тобто його «букви». Проте не завжди буквальний текст судового акта відображає дійсну волю («дух») судового органу. Однак повної єдності «букви» і «духу» судового акта бути не може через низку причин. Це можуть бути і особливості мовно-логічної форми вираження, невмілого застосування правил тлумачення, граматичні помилки, недосконале знання мови судового акта тощо.

Суб'єктами тлумачення судової практики є як суди загальної юрисдикції, так і вищі судові органи. Однак результати тлумачення судів загальної юрисдикції обмежені конкретною судовою справою і можуть змінюватись під впливом рішень вищих судових інстанцій. Так, на Вищі спеціалізовані суди чинне законодавство покладає обов'язок аналізу судової практики, вивчення та узагальнення судової практики, а рішення Конституційного Суду України, який є єдиним органом, що офіційно здійснює правотлумачну діяльність, є обов'язковими до виконання на всій території України.

Слід зазначити, що у процесі узагальнення практики нижчестоящих судів на основі принципів права вищі судові органи своїми керівними роз'ясненнями, по суті, «долають» недосконаліть нормативного правового акта. Постанови пленумів вищих судів, хоч і тимчасово, але заповнюють прогалини в законодавстві, вносять новий елемент у правове регулювання. Багато сформульованих судом правоположень є наслідком судової практики з вирішення спорів за аналогією закону і аналогією права і згодом, як правило, закріплюються в чинному законодавстві.

Необхідно також звернути увагу на те, що тільки постанови і ухвали вищих судових органів можуть містити прецеденти тлумачення. А. Б. Венгеров вказує, що вони можуть міститись тільки в мотивувальній частині зазначених судових актів, що винесені у принципових конкретних справах [2, с. 3]. Він підкреслює, що прецедент тлумачення не зводиться до кожного конкретного випадку офіційного казуального тлумачення вищою судовою інстанцією. Можливість бути певним прикладом,

зразком прецеденту тлумачення надають його ознаки: 1) відповідність смислу тлумаченої норми основним принципам права; 2) сприйняття тлумачення судовою практикою, тобто неодноразове подальше використання розуміння закону, що одного разу відбулося, в аналогічних справах; 3) вироблення в акті тлумачення певного положення про пояснення смислу норми й подальшого законного й обґрунтованого її застосування; 4) надання прецеденту тлумачення зовнішнього виразу у формі його публікації [10, с. 6].

Результатом тлумачення є інтерпретаційний акт суду, прийнятий у встановленому законом порядку, який містить певні правові позиції суду. Такі правові позиції можуть міститись в актах Конституційного Суду, постановах Пленуму Верховного Суду та Вищих спеціалізованих судів, а також у деяких актах інших судів загальної юрисдикції.

Що стосується мети тлумачення судової практики, то нею є вірне і точне розуміння актів судових органів, виявлення їх сутності. Воно покликане пояснити те, як судова практика вирішує певне коло суспільних відносин. Тому правові позиції, які стали результатом тлумачення судової практики, дають змогу: правильно визначити предмет доказування під час розгляду певної категорії справ; узагальнити досвід розгляду різної категорії справ; правильно тлумачити положення нормативно-правових актів. У межах цього положення важливо звернути увагу на проблему невизначеності правової норми, вирішення якої можливе завдяки правильному тлумаченню судової практики; конкретизувати зміст оціночних понять, адже тлумачення судової практики дає змогу суду розкрити зміст конкретної правової норми і реалізувати її з урахуванням правової ситуації, що склалася у конкретному випадку.

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що основними ознаками тлумачення судової практики є такі:

1) процес тлумачення судової практики – це завжди інтелектуально-вольова діяльність суб'єкта тлумачення, спрямована на з'ясування змісту актів органів судової влади;

2) суб'єктом такого тлумачення є як вищі судові органи, так і суди загальної юрисдикції;

3) об'єктом тлумачення є офіційні акти органів судової влади, що набрали чинності, а також такі, що були скасовані чи змінені;

4) предметом тлумачення є «дух» і «буква» судового акта;

5) тлумачення судової практики – це стадійна діяльність, адже вона складається із двох самостійних етапів: з'ясування і роз'яснення;

6) результатом тлумачення є інтерпретаційний акт суду, прийнятий у встановленому законом порядку, який містить певні правові позиції суду;

7) метою тлумачення є точне розуміння актів судових органів та виявлення їх сутності, тобто те, як судова практика вирішує певне коло суспільних відносин.

З огляду на вказані ознаки можна дати загальне визначення поняття «тлумачення судової практики», під яким слід розуміти інтелектуально-вольову діяльність компетентних судових органів держави, метою якої є з'ясування дійсного змісту офіційних актів органів судової влади та вироблення правових позицій, які будуть використані під час розгляду певної категорії справ.

Список використаних джерел

1. Братусь, С. Н. Понятие, содержание и формы судебной практики [Текст] / С. Н. Братусь, А. Б. Венгеров // Судеб. практика в советской прав. системе / под ред. С. Н. Братуся. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 8–74.
2. Венгеров, А. Б. О прецеденте толкования правовой нормы [Текст] / А. Б. Венгеров. – С. 3–19.
3. Витрук, Н. В. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации: понятие, природа, юридическая сила и значение [Текст] / Н. В. Витрук // Конституц. право: Восточно-европ. обозрение. – 1999. – № 3. – С. 95.
4. Гринева, А. В. Понятие и виды судебных правовых позиций: вопросы теории [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. В. Гринева. – М., 2008. – 171 с.
5. Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.

6. Кампо, В. М. Правові позиції Конституційного Суду України як необхідний елемент забезпечення судово-правової реформи [Текст] / В. М. Кампо // Вісн. Конституц. Суду України. – 2010. – № 2. – С. 112–122.
7. Конституционный судебный процесс [Текст] / отв. ред. М. Саликов. – М. : Норма, 2003. – 177 с.
8. Кряжков, В. Л. Конституционная юстиция в РФ [Текст] / В. Л. Кряжков, Л. В. Лазарев. – СПб., 1998. – 246 с.
9. Лазарев, Л. В. Конституционный Суд России и развитие конституционного права [Текст] / Л. В. Лазарев // Журн. рос. права. – 1997. – № 11. – С. 8–10.
10. Мазур, М. В. Судова практика як джерело права: проблема визначення поняття [Текст] / М. В. Мазур // Форум права. – 2011. – №. –С. 493–497.
11. Тесленко, М. Юридична сила і значення правових позицій Конституційного Суду України [Текст] / М. Тесленко // Вісн. Конституц. Суду України. – 2003. – № 4. – С. 36–41.
12. Encyclopedia Britannica // Encyclopedia Britannica [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.britannica.com/ebc/article/.

Стаття надійшла 31 січня 2013 р.

С. И. Палешник

К вопросу о толковании судебной практики

Статья посвящена установлению природы судебной практики, ее отличиям от судебного прецедента и правовых позиций. Дается определение понятия «толкование судебной практики» как особого вида юридической деятельности и рассматриваются характерные признаки такой деятельности. Определяются субъекты, осуществляющие такое толкование, и анализируются стадии процесса толкования судебной практики.

Ключевые слова: *судебная практика, толкование судебной практики, судебный прецедент, правовые позиции.*

S. I. Paleshnyk

On the Issue of Court Practice Interpretation

The nature of the court practice, its distinction from a judicial precedent and legal positions are considered in the article. The definition of the «court practice interpretation» as a special type of judicial activities is presented

and the peculiarities of such activities are examined. Besides, the subjects that perform such interpretation are also defined and the stages of the process of court practices interpretation are analyzed.

The definition of court practice is given through the consideration of the more general notion of judicial practice that was developed by the general theory of state and law. Hence, the court practice, as a type of the judicial practice, should include the judicial activity and the social and legal experience.

The attention is focused on the fact that not only the official acts of the judicial bodies (decisions, rulings) which came into legal validity but also those ones which were revoked or repealed should be attributed to the court practice.

The judicial precedent is defined and the features that distinguish it from the judicial practice are described. It has been accented that only the judicial precedent can be the form of law whereas the court practice can only be its source.

The definition of legal positions and three main approaches to their explanation developed by scientists are also considered in the article. It is noticed that the legal positions can be developed not only by the Constitutional Court of Ukraine but also by other higher judicial organs and courts of general jurisdiction.

The main attention is paid to the process of court practice interpretation which consists of two autonomous stages: ascertaining and explanation. It is pointed out that the subject of such interpretation can be not only the higher judicial organs but also the courts of general jurisdiction. The object of the interpretation comprises the official acts of judicial bodies that came into legal validity, and also those which were revoked or repealed and the subject matter is the «spirit» and «letter» of a judicial act. The aim and results of the process of the court practice interpretation are also considered in the article.

The definition of the «court practice interpretation» is based on the main characteristics of the process of court practice interpretation. So, the court practice interpretation is an intellectual and volitional activity of the competent state judicial bodies which is aimed to ascertain the true content of the official acts of judicial bodies and develop the legal positions which can be used in hearing of some categories of cases.

Keywords: court practice, court practice interpretation, judicial precedent, legal positions.